

Boka László

**Egy elszalasztott lehetőség? Erdély mint virtuális Közép-Európa.
Transzszilvanizmus-formák és esélyeik a két világháború között**

„Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.”¹ Fentebbi sorok attól a Kuncz Aladártól származnak, aki budapesti akadémikusi és szépiírói pályáját feladva 1923-ban úgy döntött, hazaköltözik ifjúkora helyszínére, Kolozsvárra, s lesz a kisebbségbe került magyar értelmiség és a helyi, formálódó irodalmi élet egyik legfontosabb szellemi vezetője. Az alábbiakban nem vállalkozhatom arra, hogy különböző korok és korszakok változó és szerteágazó erdélyiség-gondolatát a maga történetiségében, átfogóan mutassam be,² részben kellő tér hiányában, részben mert egy századokon át formálódó összetett jelenségkörrel és annak variánsairól, nem pedig egyetlen, stabil és változatlan alakzatról beszélhetünk. Mindössze arra vállalkozhatom, hogy a jelzett új, ún. poszt-trianoni időszakban a *Nyugat* első nemzedékéhez tartozó említett értekezőnek a függetlenedni kényszerülő erdélyi irodalmat meghatározó eszményei mentén, illetve néhány, hozzá hasonlóan az első világháború után Erdélyben alkotó vagy oda visszaköltöző magyar értelmiségi progresszív, européer elképzelésén és regionális irodalomkoncepcióján keresztül járjam körül a korszak eszmetörténetének egyik kétséget kizáróan jelentős gondolkörét (és némiképp érzékeltessem ennek szerepét a szintetizáló irodalmi modernség törekvéseiben). A jelzett két évtizedben ugyanis egy új, stabil „erdélyiség-eszme” vált dominánssá, mely a konkrét kisebbségpolitikai szerepkörei mellett jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is hangsúlyos maradt, elsődlegesen azonban szépirodalmi, kulturális hatásaiban mutatkozott meg.³ Az 1920-as évtized transzilvanista elképzelései ráadásul egy olyan művészet- és irodalomkoncepciót eredményeztek, mely értelmében az új, kisebbségi/regionális irodalmak a nemzeti(ke)t meghaladva közvetlenebbül kapcsolódtak volna az egyetemeshez, egy új európai- és világirodalom-fogalomhoz, egy olyan gondolkör mentén, mely a regionalitás determinisztikus eredőit a kulturális emlékezet szintjén is elsődlegesnek mondta a nyelvi és a (változó) földrajzi határokhoz képest.

„Rendeltetésünk az, hogy csak a legtisztább irodalmi célokat szolgáljuk, s azt a szellemet tükrözzük, amely a műveltségi érintkezésekben egymáshoz simult népek védelme alatt a művészi és erkölcsi értékek világrendjét akarja megalkotni. Erdélyből kell kiindulnunk, s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz. Erdély a mi hazánk. Külsőleg bizonyára szűk keretnek látszik ez, de egyszerre kitágul, ha ebből a keretből a kisebbségi szemlélet egész Európára kiömlő sugarai hatolnak elő.”⁴ Kuncz egyféle kész programot mutatott fel ezen elvek mentén a húszas évek derekától a kényszer szülte erdélyi irodalom legfőbb jegyeit és minőségeit is megadva. Törekvésében nem volt társak nélkül. Az évtized legelején már megjelent az a (tévesen

¹ Kuncz Aladár: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. *Nyugat*, 1928. 20. sz. 501-508. o., illetve uő.: *Kritikák, portrék, tanulmányok* (Szerk. és a szöveget gondozta Filep Tamás Gusztáv és Juhász Andrea). Budapest-Kolozsvár, 2019, OSZK-Kriterion, 294. o. /Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái VI./

² Természetesen e tanulmány kereteiben nem térhetek ki sem az 1920-at megelőző ún. ó- vagy őstranszilvanizmus-elgondolásokra, sem a politikai transzilvanizmus immár Románián belüli formáira, így a *federalisztikus* vagy a *decentralizációs* elgondolásokra (főként K. Lengyel Zsolt kutatásai mentén), annál is inkább, mert azok csak az ún. belső magyar-erdélyi magyar kapcsolatok fényében, illetve a romániai államrendszer és regionalizmusok politikai viszonylatában tárgyalhatók. Lásd ezzel kapcsolatosan K. Lengyel Zsolt: Magányos transzilvanizmus. A kettős kudarcba fulladt eszme. *Kommentár* 2017. 3. sz. 70-74. o., illetve: *A kompromisszum keresése*. Csíkszereda, 2007, Pro-Print.

³ Bárdi Nándor szerint a transzilvanizmusnak legalább három (etikai, politikai és esztétikai) arcéle létezett az említett korban. Lásd: Bárdi Nándor: *Otthon és haza*. Csíkszereda, 2013, Pro-Print.

⁴ Kuncz Aladár: Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal. *Erdélyi Helikon*, 1929. 7. sz. 487–492. o., illetve Kuncz 2019, 304–313. o.

legtöbbször csak Kós Károly nevéhez kötött) *Kiáltó szó* című röpirat,⁵ mely a transzilvanizmus egyfajta himnikus megfogalmazásának volt tekinthető, hiszen ez elsődlegesen a kisebbségbe került erdélyi magyarság felrázására, a trianoni trauma túlélésére történő kétségbeesett próbálkozásként írható le. Kós azonban később is – így *Erdély (Kultúrtörténeti vázlat)* című, önálló kötetként is megjelentetett munkájában – történelmi, vallástörténeti és kulturális momentumokon keresztül erdélyi föld, erdélyi sors és erdélyi psziché hármását tartotta meghatározónak, kiemelve, hogy a régió ezer esztendeje gazdaságilag is „egyéniessé predestinált” területet jelent, hiszen – mint fogalmazott – az mindig is „küszöbkő” volt „Európa kelete és nyugata között”.⁶ Az egykori, történelmi Erdély területein túl (1920 után kiegészülve immár a szintén elcsatolt partiumi, bánági, délbukovinai területekkel) így egy újfajta transzilvanizmus-eszme megformálására törekedett, mely többes okból egy korábban életrevaló, sőt prosperáló történelmi régió feltámasztásának nyílt igényével indított,⁷ amibe a liberális és az értékőrző történelmi szegmensek egyaránt helyet kaptak. Ezekben Kós „egyetlen tér képzetét terjeszti ki a többi területre”, melyeket Erdély fogalma „mint szinekdoché foglal egybe”.⁸ Kós (és társai) transzilvanizmus-eszméjének lényege szerint Erdély földjén, a történelem változásai és a földrajzi adottságok (a térség geográfiai zártsága és a jellegzetes táj) együttes hatásában olyan sajátos lélkület formálódott ki, mely az ott együtt élő népek (magyarok, románok, szászok, svábok, örmények, zsidók, cigányok, ruszinok stb.) mindegyikében megtalálható, s amely minden mástól megkülönböztető egységbe is kapcsol(hat)ja őket. A transzilvanizmus, az előkeresett bölcs és réalpolitikus erdélyiség e népek történelmi sorsközösségére és érdekeire épített, egymás emberi és szellemi értékei kölcsönös megbecsülésének tudatosítását maradéktalanul összeegyeztethetőnek vélte főként a három nagy náció esetén,⁹ ki-ki nemzeti öntudatának és nyelvi-kulturális emlékezetének háborítatlan megőrzésével. A kialakult 1918/1920 utáni helyzetben az építészeti stílusjegyekben és a folklórban is megfigyelhetőnek vélt jellegzetességeknél fontosabb volt természetesen, hogy ez az elgondolás magyar szempontból mind Budapesttel, mind Bukaresttel szemben Erdély szabadelvű történelmi hagyományait, nyitottságát, a világnézeti türelmet és megegyezést hangsúlyozta a nacionalizmusok és a radikális nemzeti szemlélet helyett. Mindezt egy olyan korban – a magyarság számára vesztes világháború után – amikor új európai távlatot, illetve ezzel szoros összefüggésben a lokális (így nemzetitől némiképp függetlenedő) sajátosságok értékeit mint egy új európai értékrend és humánium regionális tükörcserepeit, új alapjait lehetett felmutatni. A transzilvanizmus – bár ekkori formáját a többletfunkciókat, társadalmi feladatokat ellátó korabeli szépirodalom képviselte leginkább – alapvetően *regionális társadalmi cselekvésprogramnak* tekinthető, amelyet a legtöbb erdélyi alkotó (író, újságíró, képzőművész stb.) a húszas évek derekára a

⁵ Azt valójában Kós mellett Paál Árpád és Zágony István is jegyezte, utóbbiak alapos elemzéseivel, szakmai tanulmányaival, így adva egyfajta politikai-cselekvési programszöveget. Vö. Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánág, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!* In Kós Károly-Paál Árpád-Zágony István: *Kiáltó szó*. Lapkiadó és nyomdai műintézet, 1920, Cluj-Kolozsvár.

⁶ Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Cluj-Kolozsvár, 1934, Erdélyi Szépművészeti Céh.

⁷ „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van” [kiemelések az eredetiben]. Vö. Kós 1920, 5–6. o.

⁸ Vö. Vincze Ferenc: *Nemzetiesedő tér, térbeliesedő (irodalmi) történetek – a húszas-harmincas évek erdélyi magyar irodalma*. In uő: *Az átment(t)et(t): Dsida. Szerzők, kiadások, értelmezések*. Budapest, 2011, Kijárat, 23–24. o. Mint írja, az így vázolt téralakzatokban „az erdélyi magyarság egyfelől idegenként tekinthet a szászásra és a románságra is, másfelől ha az erdélyi teret e három nemzet közösen alakított territóriumaként értjük, akkor ez a heterogenitás képezi azt az idegenséget, mely a magyarországi homogén nemzeti térrel szemben körvonalazódik.”

⁹ A Romániához csatolt 103 ezer négyzetkilométernyi területen – a jelentős számú menekült, repatriált lakos után is – bő másfél milliós lélekszámú magyarság került új államhatalom alá. Anyanyelvi megoszlás alapján az elcsatolt terület lakosságának 54 százaléka volt román, 32 magyar, 11 pedig német.

magáénak vallott. Irodalmi vetületei háttérben olyan újfajta humanista elképzelés is meghúzódott, mely egyrészt megfelelt a világháborús értékzavar után az újklasszicista szellemi irányzatoknak, az egykor megcsúfolt értékek után valami megbízható érték keresésének, olyan újnak, melyben mégis „az egész múlt benn foglaltatik”. Babits 1925-ös jól ismert értekezésében írta: „Az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt: a kompromisszum mindinkább lehetetlen. [...] alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.”¹⁰ Ebben eredendően autentikus, a politika által teljesen meg nem rontott kisvilágokat, ősbibb kötelékeket kívánt felmutatni, másokat legalábbis, mint a 19. századtól megerősödő nacionalizmusok, melyek a kor rétegzett európai válságait okozták. Másrészt az erdélyiség kérdése – értékpreferenciák és eszmények tekintetében – a megképzett régióban kicsiben egy egész Közép-Európa-gondolatot kívánt megvalósítani, vagyis egy olyan magasabb szellemi keret megteremtésének a lehetősége is rejtett benne, mely évtizedekkel előre vetítette akár egy Duna menti, netán páneurópai demokratikus együttműködés transznacionális szellemiségét. Kitűzött céljai a legjobb európai hagyományokkal való szinkronitást, a bezárkózás helyett a nyitottságot, a provincializmus helyett a világirodalmi távlatot s az ehhez szükséges kritikai rangot és szigorú minőségeszményt hirdették a primer irodalmi-művészeti életben. Ugyanakkor áthatotta a kisebbségbe került (magyar s más) közösségek iránti felelősség, a napi (egyéni) áldozathozatal vállalása és tisztelete az egyszerű asszimiláció helyett, ezáltal egy újfajta, kollektív erkölcsiség megfogalmazása, illetve a pillanatnyi ideológiai szekértábor-érdekeken való szükségszerű fölülelemelkedés, a múltba tekintve pedig a nemzeti önkritika szükségessége, elsődlegesen Széchenyi és Ady szellemi örökségére támaszkodva.

Az elképzelés hirdetőinek a mondandója annyiban időszerűtlennek vagy korát megelőzőnek is mondható, hogy a népek közti megbékélést és toleranciát, újfajta humanizmust akkor hirdette meg, amikor a magyarság körül élő más népek javarészt éppen nemzeti mivoltukban kiteljesedve triumfáltak. Kósék romantikusnak vagy egyesek szerint naivnak mondott, a magyar nemzeti közösséget megtartó alap gondolatából a következő években a régió tulajdonképpen valamennyi életszintjét meghatározó eszmevilág bontakozott ki, s bár utóbb igen sok bírálat érte, befogadó jellege miatt nem vált sem egyeduralkodóvá, sem homogénné, inkább több más politikai, eszmei és irodalmi/kulturális szándék együttesében „újfajta vezéreszmeként létezett a korban”.¹¹ Ennek értelmében Erdély hagyományaiból keresett elő – immáron egy új államalakulatban – egy olyan szuverén entitást, amely egyediségét egyfelől a románsággal és százsággal való produktívnak remélt (jószerint sikertelen) kooperációval, másfelől a csonka-Magyarországtól eltérő, de az összmagyar kultúrát gazdagító produktumokkal igyekezett megvalósítani. Ez persze kényszerpályát is jelentett, a főhatalomváltás következtében felszámolt korábbi intézményrendszere okán is, hiszen szinte kizárólagos médiuma a cenzúrázott sajtó lett, legfőbb megnyilatkozási formája a szépirodalom maradt.¹² A transzilvanizmus irodalmi-művészeti jelentkezésének ezért sem volt pontos definíciója (s bizonyos cenzurális okok miatt talán szándékosan nem is lehetett rögzített ideológiája).¹³ Első komolyabb intézményei a programszerű megfogalmazásra – túl egyes sajtóorgánumokon és egyházi, majd politikai testületeken – az évtized derekára jönnek csak létre.¹⁴ A transzilvanizmus szépirodalmi vetületei esetén ráadásul – ahogyan azt

¹⁰ Babits Mihály: Új klasszicizmus felé, *Nyugat*, 1925. 18. sz., illetve uő: *Esszék, tanulmányok*. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Belia György. Budapest, 1978, Szépirodalmi.

¹¹ Lásd Szász László: *Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája*. Budapest, 2020, MMA Kiadó.

¹² Uo.

¹³ Ezzel kapcsolatban lásd K. Lengyel Zsolt kutatásait és idézett munkáit.

¹⁴ Tulajdonképpen az Erdélyi Szépművés Céh 1924-es létrehozása, majd 1926-tól az erdélyi Helikon íróközösségnek és két évvel később elindított folyóiratának volt kiemelt szerepe. Előbbibe eleve betagozódott egyedüli magyar könyvkiadóként a Céh.

Pomogáts Béla is megjegyezte – a fogalom használói tulajdonképpen a maguk önálló véleményét és érzésvilágát is mindig beleöntötték a tág gondolkör vélt öntöedényébe.¹⁵ Bizonyos alapvetésekben (például az erdélyi nemzetek közt legalább részben közösnek remélt lelkiségben, a régió geográfiai zártságából és történelméből levezethető regionális jegyekben) megegyeztek, s általában is a nyelveket átívelő, lokális identitásformáknak a stabil, mozdíthatatlan, kikezdetetlen elemeit keresték, érthető módon. Magyar szempontból az 1920 utáni általános veszteségnarratívában az, hogy a szülőföld, a táj és a történelmi múlt nem változik, tehát *elvehetetlen*, a magyar olvasóközönség szemében alapvető lelki-erkölcsi-szellemi erőforrásnak bizonyult. Az etikain túl a transzilvanizmus „esztétikai megjelenítése” mindenestre „teljesen mást jelentett a »helikoni triász« [...] verseiben, mint Kós Károly regényeiben vagy Tamási novelláiban”.¹⁶ „Parttalansága azzal is magyarázható, hogy a helikoni irodalom esztétikájában (bár bizonyos politikai vagy radikálisabb társadalmi tartalmakat elhárított) meglehetősen nyitott volt – sokféle irányzatot fogadott magába”.¹⁷ Propagátorai így egyértelmű lelkesültséggel, ámde csekély fogalmi egzaktussággal beszéltek róla, miközben bizonygatniuk kellett – utóbb több irányba is – állításaik valós tartalmait és szándékát, azt az értékpreferenciát, mely egy virtuális Közép-Európa-gondolatot kívánt Erdély példája révén megteremteni, elfogadtatni. Ebből a többnyire lelkes szóhasználatból, ám olykor homályos terminológiából fakadtak mindazonáltal azok a belső kritikák is, amelyek a harmincas évek közepétől generációs vitákat gerjesztettek a kisebbségi magyar irodalom belső alkotóközösségében. Ám még ezt megelőzően, a húszas évek legvégén már fenntartásokkal terhes recepciót eredményeztek két irányból is: a gyors asszimilációra és nyílt jogfosztásokra törekvő román kormánypolitika és erősödő cenzúrája részéről, illetve a nemzeti szemléletében sértett, revízióra törekvő magyarországi nagypolitika szószólóinak irányából.

A keretek - ha csupán az összmagyar szellemi térkép felől közelítünk is - persze ennél is jóval tágabbak. Az irodalom és a sajtó elsődleges szerepe a korban, a magyarországi könyvkiadás fellendülése,¹⁸ a megnövekedett számú olvasni tudó közönség és az ezzel fordítottan arányos ízléscsökkenés, vagyis a „filléres intelligencia” kora,¹⁹ majd az irodalom újfent kitágított szerepkörei, a korai esztétizáló modernségformák után a társadalmi feladatelvek, a húszas évek központi eszméjeként az újkonzervativizmus és annak múltba révedő irányai mind megkerülhetetlenek e téren. Ráadásul a médium primátusából fakadóan a korszak gazdasági nehézségei és a trianoni határok ellenére realizálódó, az ideológiai erőterektől sem független kölcsönös irodalmi szövegtranszfer Erdély és az ún. csonka-Magyarország közt is ide sorolható,²⁰ amint nem hagyható figyelmen kívül az elcsatolt területekről érkező alkotások esetén az érzelmi hatványból eredeztethető budapesti kritikai nivelláció sem (mely ellen épp a legjobbak lázadtak). Mindezekben túl vált viták tucatjainak témájává önmagában ezen új „irodalomszegmensek” önértékelési, önláttatási stratégiáinak a kialakítása, létjogosultságuk folyamatos kérdése és megkérdőjelezése, vagy éppen titokban átmenetinek remélt helyzete is.

¹⁵ Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus*. Budapest, 1983, Akadémiai, 204. o.

16

Lásd Vallasek Júlia: A lehetetlen kísértése, avagy hogyan (ne) vitatkozzunk az irodalomról. *Helikon* (Kolozsvár), 2015. március 30., 4. o.

¹⁷ Lásd a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* megfelelő szócikkét.

¹⁸ Míg „1910-ben 1882 hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, 1938-ban 1934”. Vö. Romsics Ignác: *Milleniumi Magyar Történet*. Budapest, 2002, Osiris, 537. o.

¹⁹ „A kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt. [...] Csakhogy ez a széles olvasóréteg minden irodalmi iskolázás, minden veleszületett ízlés és mélyebb érdeklődés nélkül lett hirtelen irodalmi tényezővé.” – „Korunk a filléres intelligencia kora” Vö. Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet* [1934]. Budapest, 1991, Magvető, 499. o.

²⁰ Ezen belül is a Szépművészeti Céh kiadványainak magyarországi terjesztése, illetve az *Erdélyi Helikon* budapesti kormányzati támogatása, más irodalmi és kulturális események anyagi támogatásai mellett.

Miközben az 1920-as évektől, egy hangsúlyos művészeti értékválságban – Szerb Antal kifejezésével – a „fogatlan l’art pour l’art”-tól való távolodás Európa-szerte érezhető tendencia lett,²¹ az elcsatolt területeken – főként a magyar politikai érdekképviselő hiányából fakadóan is – az irodalom kényszerűen kiterjesztett szerepköréről, vállalt többletfeladatairól²² természetes módon beszéltek. Mindez elfogadott módon jelent meg a leginkább esztétikai mércét érvényesítő hazai irodalmi folyóirat, a *Nyugat* hasábjain is. E csupán vázlatos felsorolás is alátámasztani látszik Szerb Antal azon megállapítását, miszerint a húszas években „sehol annyi vita nem folyt az irodalom célja, lényege, szerepe, helyzete”,²³ illetve ezek tisztázása körül, mint az új erdélyi magyar irodalomban, mely természetesen a transzilvanista elképzeléseket és híveit is folyamatos aktualizálásra, elveik újabb és egyre pontosabb megfogalmazásra készítette.

„Ez a *transzszilvanizmus* teljes ellentéte annak a politikai és közjogi irredenta dacnak mely a régi Magyarország ideológiájának szellemében az új sorshoz és helyzethez illő irodalmi attitűdnek látszanék. Talán ez okozta, hogy Magyarországon eleinte bizonyos bizalmatlansággal néztünk rá: [...] titkos rosszalással hallottunk minden olyan szót, mint »erdélyi lélek« és »erdélyi gondolat«. S ha már »erdélyi lélekről« beszéltünk, akkor ezen a szón valami régit és nem valami újat akartunk érteni, valami bethlengáborit és keményzsigmondit; pedig az új erdélyi irodalom szelleme nem a múltba hanem a jövőbe fogózik, s nem a jövőt nézi a múltak szemével, hanem a múltat is a jövő szempontjából.” Babits Tabéry Géza *Emlékkönyvéről* írva a *Nyugatban* fejtette ki mindezt 1931-ben,²⁴ mely bő tíz esztendő irodalmi életének alakulására és elismerésre méltó termésére tekintett vissza. Mire e sorok megszülettek, a Babitscsal baráti kapcsolatban álló, korábban az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjeként tőle programadó írásokat (európaiság és irodalom, illetve regionalitás és irodalom viszonyrendszereiről) kérő Kuncz Aladár már nincs az élők sorában. Rá és tragikusan korai halálára is utalt Babits, amikor az erdélyi irodalomról így fogalmazott: „Nemcsak nagy reménységei vannak, hanem már komoly művei, sőt *chef-d’oeuvre*-je és nagy halottja is, és, ami talán még több ebben a vonatkozásban, egységes szelleme s meggondolkoztató eszmei története.”

Kuncz egész erdélyi működése, kritikusi, szerkesztői és általános irodalomszervező tevékenysége, „életének esszenciája” és a „csöndes vezérekedés”²⁵ ezt a megújult transzilván eszmekört és gondolati szabadságot szolgálta, azt, amit Babits úgy hívott: „egységes eszme, világnézeti közösség és erő.” Kuncz az egész említett évtizedben tulajdonképpen ezt hirdette, aminek az *Erdélyi Helikon* 1928-as legelső lapszámában, *Tíz év* című összegző írásában is hangot adott. Ennek értelmében 1918 után az erdélyi irodalom az irodalom korábbi hivatásának kétféle, gyakorta ellentétes felfogása között nőtt ki,²⁶ hangsúlyosan decentralizált,

²¹ Szerb Antal: Könyvek és ifjúság elégiája. *Nyugat*, 1938. 10. sz., illetve Uő.,úó: *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, 1981, Magvető, 678. o.

²² „Erdélyben a magyar irodalom: önvédelem, rászabaduló külső erők, vagy fejüket belülről felütő megkísértések ellen. Innen van, hogy a magyar irodalom erdélyi megnyilatkozásainak [...] törvénytszabó nagy többsége tendenciás. [...] Az irodalom így nem felszíne az erdélyi életnek, nem könnyű szórakozás után kapdosó kezek számára készült vásári holmi, hanem keresztmetszete, kivetítődése, megjelenési formája és harci eszköze egyben ennek a hegyek közé zárt világnak. *A szép csak egyik eleme, de nem lényege* annak, ami irodalmi formában követel meghallgatást magának Erdélyben”. [kiemelések tőlem, B. L.] Szentimrei Jenő: Erdély tízéves magyar irodalma. *Nyugat*, 1930. 7. sz. 537. o.

²³ Vö. Szerb 1991, 504. o.

²⁴ Babits Mihály: *Transzszilvanizmus*. Tabéry Géza – Emlékkönyv. *Nyugat*, 1931. 21. sz. 482. o.

²⁵ Ahogyan korábbi nagy ellenfele, Gaál Gábor is írta róla. Lásd Gaál Gábor: Kuncz Aladár. *Korunk*, 1931. 7. sz., **OLDAL**, illetve Pomogáts Béla (szerk.): *Kuncz Aladár emlékezete*. Kolozsvár, 2013, Polis, 89. o.

²⁶ „Az erdélyi irodalom kialakulása az irodalom hivatásának kétféle felfogásából származott. Egy oldalról az írók hevesen sorakoztak a nemzetközi színvonal és az autochton irodalmi szellem zászlaja alá. Az erdélyi sajtó európerjei, és a Románia vendéglátását élvező emigráns írók Erdély területét alkalmasnak találták arra, hogy itt európai igényeket szolgáljanak, s frissen beáramoljanak a legdivatosabb irodalmi mozgalmakba, tekintet nélkül

regionalitásában hagyományörző, mégis állandóan megújulni képes, ideológiai függetlenséget kereső, eszmeileg a magyarországinál szabadabb, önértékű elképzelésként, magasztos célokkal. Ezek közt kiemelt hangsúlyokat kapott az alábbi öt, melyek 1926-ot követően a marosvécsi találkozók jegyzőkönyveiből is kiolvashatók. 1. Az ideológiai oldalak, szellemi platformok és szekértáborok helyett az ezeken való felülemelkedés igénye; 2. a korábbi irodalmi centralizáció helyett egy hangsúlyos decentralizáció s az erre utaló erdélyi/partiumi előzmények előkeresése, a „regionális öntudat” megképzése; 3. az irodalmi köntösbe bújtatott különböző nacionalizmusformák helyett az erdélyi néptestvériség hirdetése, mely a gyakorlat szintjén a közeledést konkrét fordítói programokkal és közös rendezvényekkel, illetve hangsúlyos szövegtranszferrel (köztük magyar-magyar könyvkiadási csereprogrammal is!) kívánta erősíteni; 4. közvetetten egy újfajta európai humanitás-eszme és keresztényi etika megjelenítése; 5. a kritikai rang és a legmagasabb esztétikai minőségeszmények megtartása, az irodalmi modernség korábbi vívmányainak alkalmazása, egyfajta szintetizálása a helyi hagyományokkal és a kor, illetve helyzet szülte történelmi feladatokkal.

Ha végignézzük, hogy kik, milyen világlátott értelmiségiek álltak e kitzúzott célok mögé a korban, s támogatták ezen kezdeményezéseket, könnyen beláthatóvá válik, hogy a transzilvanista eszmeiség prominensei nem légből kapott álmokat kergettek, s egyáltalán nem gondolták lehetetlennek a helyi művelődés értékeinek és egy européer minőségeszménynek a korabeli összeegyeztethetőségét. Köztük – mint láttuk – elsőként szerepel az örök humanista, korábban Eötvös-kollégista Kuncz, a francia kultúra szerelmese és a *Nyugat* munkatársa, aki a világháborús internálótábor is megjárta, s akit az etika adta belső szabadság és az egyénben hordozott belső börtönök ballasztja a háború borzalmi után is mindvégig foglalkoztattak. Aztán ott van a háttérben az óriási erudícióval bíró, igazi reneszánsz egyéniség Bánffy Miklós gróf, a korábbi külügyminiszter, aki drámaíróként, novellistaként és grafikusként, díszlettervezőként is elismert, sokrétű alkotó, ugyanakkor tapasztalt diplomata, aki 1926-ban tér majd haza s áll a helikoni tömörülés élére; az amerikai édesanyától született fiatal Kemény János báró, aki 1921-től Bécsben tanult s került kapcsolatba az emigráns magyar alkotókkal, az irodalom és színház szerelmese és mecénása, aki skót-görög származású feleségével invitálja marosvécsi kastélyába a legjobb tollú szerzőket; mellettük az Egyesült Államokat szintén megjárta székely Tamási Áron; a német felmenőkkel bíró, temesvári születésű író-építész Kós Károly, aki Bánffy mellett részt vett az 1916-os királykoronázási ünnepségek előkészítésében is; a világpolgár, „urbánus transzilvanista” Ligeti Ernő; az egykoron Svájcban tanuló Tabéry Géza, aki Ligetihez hasonlóan Ady-hívként fiatalon figyelte már *A Holnap* nagyváradi decentralizációs törekvéseit; a gyermekek és az ifjúság neveltetése iránt elkötelezett nagy mesélő, a korábbi parlamenti képviselő Benedek Elek, aki szintén ezekben az években dönt a hazatérés mellett; s a fiatal teológus-értekező Makkai Sándor, aki 1926-tól kerül református püspöki székbe, s lesz történelmi regények szerzőjeként is a transzilván eszmekör egyik leghatásosabb szóvivője, de aki az éles polémiákat kiváltó *Magyar fa sorsát* is jegyzi. Más területen az a Szolnay Sándor, aki e kötet megjelenésének évében, 1927-ben

---

az itteni szükségletekre és sorsszerű rendeltetésekre.

A másik oldalon álltak azok, akik elsősorban az itteni viszonyokkal akartak számolni, akik tanárkarokban, irodalmi társaságokban összeszedték a még Erdélyben megmaradt régi reprezentánsait az irodalmi életnek, s kissé talán iskolás elképzeléssel, az alapkö lerakásától kiindulva rendszeresen hozzá akartak fogni az újjáépítéshez. A jó szándék itt sem hiányzott, de célkitűzéseit gyakran politikai vagy világszemléleti elfogultságok homályosították el, s ha a túlsó oldalon nem akartak az Európáig száz százalékából engedni, itt meg viszont túlságosan ragaszkodtak ahhoz, amit százszázalékos hagyománynak éreztek, holott a magyar irodalom egyetemes hagyományából csupán a háború előtti népies-nemzeti epigonkor dogmáira esküdtek.

[...] Maga az [erdélyi] irodalom e két ellentétes felfogás között nőtt ki.

Ma Erdélyben számottevő irodalmi felfogásbeli ellentétek nincsenek, mert van erdélyi irodalom, amelyben minden szándék, minden életszemlélet a művészet formáján át, tehát minden elméletnél manifesztálódó erővel nyilvánulhat meg.” Vö. Kuncz Aladár: Tíz év. *Erdélyi Helikon*, 1928. sz. 1. 2-5. o., illetve Kuncz 2019, 256-262. o.

dönt úgy, hogy Erdély szellemi központjába, Kolozsvárra költözik, s ott Kós Károllyal szervezi majd a transzilvanisták képtárlatait, s hozzák létre közösen két évvel később a Barabás Miklós Céhet. A felsoroltak mindannyian elkötelezettjei egyfajta predesztinált, mintaszerű erdélyiségnek, kiépülő Közép-Európai demokráciának, s az új erdélyi író- és művészgeneráció azon tagjait nevelik, akik nemzetük értelmiségét saját felelősségükre is figyelmeztetik, ugyanakkor hisznek a nemzetközi tájékozódás mindenkori szükségességében. A provincializmus valós veszélyei ellen éppúgy következetesen fellépnek, mint az egyes nemzetek megbékélését nehezítő politikai befolyásoltság ellen, igaz utóbbi esetben kevesebb sikerrel.

A Helikon részéről ezért is lesz elsődlegesen fontos a kooperáció más kisebbségekkel, így az erdélyi szász értelmiség legjavával. A kapcsolat a *Klingsor* című, 1924-ben alakult erdélyi szász irodalmi folyóirattal kezdetben szoros alkotói viszonyt jelent, egyfelől a meghirdetett eszmeiség okán, másfelől, mert a lap az erdélyi modern német polgári irodalom legjelentősebb fóruma volt, mely igyekezett középen állni, s elutasítani például a nyíltan osztályszempontú irodalomkonceptiót, amit Gaál Gábor „világnézeti lapja”, a helikonistákkal is gyakorta polemizáló *Korunk* hirdetett. Az együttműködés a húszas évek második felében és a harmincas első éveiben konkrét irodalmi estek sorozatában, illetve termékeny fordítási programokban is megtestesült.²⁷

A hangsúlyos regionalitás és az erdélyi öntudat e vázolt koncepcióban épp olyan fontos, mint a mögötte húzódó etikai magatartás, mely elsődlegesen kisebbség és többség viszonyában, illetve egyén és közösség kölcsönös felelősségtudatában érvényesült, s mindenekelőtt egyetemes emberi értékekre irányította a figyelmet. Az előbbi, vagyis a nemzetit szükségyszerűen felülíró helyi sajátosság, az identitásképző zárt tájegység gondolata nem szakadárságot jelentett az egyes alkotók „anyanemzetének” kultúrájával, nemzeti irodalmával szemben,²⁸ s nem is színvonalbeli csökkenést, netán provincializmusba süllyedést, sőt. Az egyes elcsatolt területeken formálódó magyar irodalmi életet és termését tekintve az ún. „mocsár”-veszélyről meglehetősen korán értekezett Babits is, Schöpflin Aladár is, s más budapesti értekezők, az évtizedfordulóra azonban ugyanők már kiemelik, hogy „az elszakadt folyók közül” az erdélyi, „valósággal diadalmasan tör ki” e féltett, hipotetikus mocsárból, s ez a helyi magyar szellem vitalitását is mutatja.²⁹ A másik hangsúlyos jegy mögött, vagyis az itt jelentkező irodalmi etika mögött viszont Babits szerint eleve „a *transzylvanizmus* áll: egy emelkedett, egységes világnézet mely minden írótt többé-kevésbé lelkesít, s túlemel a pártok törtetésén éppúgy, mint az egyén céltalanságán. És a *szabadság*. Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság amit ez a világnézet jelent”³⁰ Schöpflin pár évvel később erre a szabadság-faktorra utalva mondja, hogy Erdélyben, „bizonyos felszabadulás is állott be, felszabadulás az alól a nyomás alól, amelyet nálunk a hivatalos hatalom és a reá támaszkodó társadalmi hatalmak az új irodalom ellen alkalmaztak. A konzervatív erők lecsökkenése, majdnem teljes megsemmisülése, ami együtt járt az állami hatalomnak idegen kezekbe való jutásával, szabadjára engedte a haladó szellemet.”³¹

²⁷ Merőben más történelmi helyzetet eredményezett ugyanakkor az 1930-as évtized világpolitikai és gazdasági válságokkal sújtott, terhelt időszak. Az 1930-as évek második fele – többes okból - már sajnálatosan e kapcsolatok elsatnyulásának ideje. Közrejátszott mindenesetre ebben az, hogy az új évtizedben Heinrich Zillich, a lap szerkesztője a német birodalmi eszme vonzáskörébe került.

²⁸ „Mikor azonban a regionális vonásra rámutatunk, korántsem akarunk azoknak véleményéhez csatlakozni, akik az erdélyi irodalomban szakadárságot, az egyetemes magyar irodalom hagyományával való szembeállást állapítanak meg. Az ilyenféle beállítások a retorikai rémlátások birodalmába tartoznak. A valóság azt mutatja, hogy soha még a legfiatalabb és legrajongóbb „transzszilvanistának” sem jutott eszébe nemcsak ellentétet kikiáltani, hanem azt csak sejtetni is saját eszményei s az egyetemes magyar irodalom vezető eszméi között. Ellenkezőleg. [...]” Vö. Kuncz: *Tíz év*. In Kuncz 2019, 259. o.

²⁹ Babits Mihály, *Transzylvanizmus*. i.m., 483.

³⁰ Uo. – kiemelés az eredetiben.

³¹ Schöpflin Aladár: Erdélyi irodalom. *Nyugat*, 1934. 2. sz. 109-110. o.

A *Kiáltó szó* Kós szándéka szerint kezdetektől eredője lett egy (tartalmában és kiterjedésében is) új erdélyiség egyedi, különálló sémáinak, annak, amit évekkel később Szabédi László találóan *országtranszilvanizmusnak* nevezett. Ettől a képletesen önálló, autonóm Erdélyországot, ezen belül hipotetikusán akár független kulturális életet is vizionáló értékrendtől és erdélyiség-koncepciótól (melyet az irodalmi életben jószerevével csak Kós képviselt) különböztette meg a Helikon körében erőteljesebben érvényesülő *tájtranszilvanizmus* koncepcióját Szabédi. Utóbbi az erdélyi ihlető színeket – a szépirodalom és a művészeti élet terén Kuncz találó kifejezésével az „erdélyi koloritot” – értelemszerűen mint az összmagyar kultúrán és irodalmon belüli sajátos jegyeket és gazdagító regionális jelenségeket tárgyalta. Az erdélyi magyar alkotók döntő többsége meggyőződéssel vallotta, hogy „külön csillagzat vagyunk a magyar égen.”³² Az állításnak mindkét jelzője – a sajátosra és ugyanakkor az egyértelmű integritásra utaló minősége – egyaránt hangsúlyos és fontos maradt.

Kuncz 1928-ban, a Budapest felől érkező alaptalan schizma-vádakra adott határozott válaszában túl³³ a kisebbségi irodalmak és az európai irodalmak kapcsolatáról eleve mint létszükségletéről is beszélt. „Az erdélyi magyar irodalom minden regionális jellege mellett is már történelmi rendeltetésénél fogva sem veszítheti el kapcsolatait az általános magyar és az európai irodalmakkal, mert hiszen legfőbb jellegzetessége az, hogy egy kisebbségi nép irodalma. Egy kisebbségi népnek pedig a többi néppel szemben egyetlen létezési formája a nyelve, műveltsége és irodalma, öngyilkosságot követne el tehát, ha ezeket szeparatista elzárkózottságba fojtaná.”³⁴ Egy évvel később szerkesztőként a *Kisebbségi irodalom – világirodalom* rovatot is elindította az *Erdélyi Helikonon* belül, kitekintésül az akkori Európa más kisebbségeinek (provanszál, ír, katalán, szudétanémet, zsidó) szellemi életére. Makkai Sándor is ehhez hasonló gondolatokkal erősítette meg az indulás eredeti szándékát, vagyis a kisebbségek számára mindenkor felértékelt kultúra-képet, a szellemi kitekintések mindenkori szükségyszerűségét (esetleges magukbazárkózásukban pedig a közvetett halálraítéltséget), mellettük viszont egy magasabb rendű erkölcsi, hitéletbeli értékrendet is hangsúlyozva. „Az Európa-szerte elszórt sokmilliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állított. [...] Politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraítélte [...] hanem mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen”.³⁵ Kuncz Makkaival és Bánffyval (s persze Babits kultúr-nemzet-fogalmával) egyetértésben fejtette ki, hogy egy virtuális Közép-Európát tekintve ez az eszmekör „jövőknek próbaköve” is, „amelyen a legkülönbözőbb színezetű erdélyi elmék és felfogások egységes harmóniába csiszolódhatnak össze.”³⁶ A szemében ezt gyakorlatba ültető helikoni közösség kapcsán ezért írhatta bizakodva, hogy az „a szellemi csoportosulások között talán egész Európában a legösszefogóbb és

³² A tételt ebben a formájában Reményik Sándor írta le, hozzá hasonlóan Kuncz az erdélyi magyar irodalom kapcsán egy látványos park-hasonlaltal élte: „Azelőtt csak része volt egy gyönyörűséges parknak, most kicsiben egy egész park igényeinek kellett megfelelnie.” Lásd Kuncz Aladár: Aprily Lajos, *Ellenzék*, 1926. április 5. 11. o., illetve Kuncz 2019, 166. o.

³³ Aminek az *Erdélyi Helikon* szerkesztősége külön ankétot szervezve, tematikus lapszámot is szentelt.

³⁴ Lásd Kuncz: *Tíz év*. In Kuncz 2019, 260. o.

³⁵ „A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére.” Vö. Makkai Sándor: *Közönség és irodalom*. In Makkai Sándor: *A mi útunk*. Cluj-Kolozsvár, 1929, Ifjú Erdély, 227. o.

³⁶ Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. In Kuncz 2019, 294. o.

leegyetemesebb” alakulat, amely „egyszer majd hivatva lesz arra, hogy a kisebbségi irodalmak tisztán művészi és pacifista eszméit bevigye az európai köztudatba.”³⁷

Kuncz természetesen nem kész adottságról, hanem lehetőségről, próbakőről beszélt, komoly munkával elérendő célról, nehéz és göröngyös útról tehát, melyet eleve dühös nemzeteszme és a politika szította bizalmatlanság szegélyez egyfelől, s a túlzott provincializmus is veszélyeztetheti másfelől. Ezért is fogalmazta meg több ízben – így rögtön Kolozsvárra érkezése után már egy 1923-as cikkében – hangsúlyos és szükségszerű apolitikusságát, alaptézisét irodalom és politika viszonyában. „Bármilyen irányú politikai szellemet is képzeljünk el – írta – az mindig szöges ellentétben áll az irodalmi szemlélettel. A politika egyszerűsíti, uniformizálja az életet, az irodalom annak éppen sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza. A politika, ha vezetni akarja az embert, kénytelen absztrakttá változtatni; az irodalom még a fogalmiságot is csak megérezkítve tudja visszaadni. A politika mindig érdekeket szolgál; az irodalom megbukott, ha nem tud az érdekek fölé emelkedni...”³⁸ 1928-ban ugyanezt erősítette meg egy budapesti interjúban is, melyet a *Literatúra* közölt: „az irodalom csak akkor teljesít kultúrmissziót, ha a maga sajátos célkitűzéseit szabadon követheti, s nincs lekötve semmiféle politikai vagy vallási doktrínához”.³⁹ Kuncz kiváló diplomata, oldalakat egybebekíteni tudó egyén volt, finom modorú „literary gentleman”, akinek szerepköre – erudíciója és lényeglátó elemző készsége okán is – a jó helyzetfelismerő reálpolitikustól a tudatos irodalmi kanonizátorig terjedt. A nagypolitika érdekeit ismerte, bőrén tapasztalta, gerinctelen játékaihoz mégsem sokat konyított. Meggyőződéssel vallotta, hogy minden kisebbség számára a megmaradás záloga a műveltségben és igényességben, a korábbi értékeket megújítani képes alkotói szabadságban, a nemzetközi kitekintésben és egy sajátos hazai szín megőrzésében, ugyanakkor egy újfajta, az oktatástól is függő, kiépítendő humanizmusban keresendő. Döntő része volt abban, hogy az 1928-tól 1944-ig létező *Erdélyi Helikon* egységesíteni tudta az erdélyi alkotók különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait, 1931-es korai halála tulajdonképpen ezen egység felbomlásának a kezdetét is jelzi. Elvei a kortársakra, így Áprilyra, Bánffyra, Ligetire, Bartalis Jánosra, Tompa Lászlóra éppúgy hatottak, mint az ifjabbakra, a fiatal, „angyali költő” Dsida Jenőre vagy az őt atyai mentorának is tekintő Jékely Zoltánra. Váratlan haláláig az általa és társai által körvonalazott, felkínált európeér lehetőséggel és együttműködéssel a szász értelmiség képviselői részben éltek, a románságé többes okból szinte egyáltalán nem. A nacionalista elvakultság és szellemi sötétség ellen a hit és az értelem talentumait használni kívánó Dsida vagy a vele szövetséges Makkai órá is hivatkozva vallotta, hogy a kisebbségi öntudat megőrzése nem ellentétes a más nemzetek iránti toleranciával, e két érték nem kizárja, hanem feltételezi egymást.

Az 1930-as években fellépő, már többnyire kisebbségi körülmények közt szocializálódó új alkotógeneráció tagjai közül többen persze azt is belátták, hogy a belső, kollektív elvárásrend a saját olvasótábor felől teherre, ballasztá is válhat a művészet számára, holott mint Dsida írta: „A költő feladata nem a sírás, hanem az életigenlés” (*Szabad-e nekem énekelni*). A *Nyugat* harmadik költői nemzedékével szinkron módon Dsida vagy Jékely az alkotó személyiség belső körében maradván már eleve bizonyos gyanakvást érzett a nagy történelmi események és mozgalmak iránt, s kevésbé kívánt részt venni a közélet küzdelmeiben. A honszeretet eszméje alatt ugyan Dsida is elsősorban szűkebb pátriáját, azaz Erdélyt értette, de költészetében került a túlzó, kiüresítő erdélyi jelzőt (*Kerülöm a neved – Erdély*), nem kívánva elcsépelte közhellyé vagy harcias jelszóvá degradálni azt. „Karácsonyfákká zülltek a fenyők, / túlevelükkel önmagukba szúrnak”, írta kései önéletrajzi költeményében, így folytatva: „Mondják, apáink bűne, ami történt. / Mindegy. Mienk a végzet és a sors. / Ők még a multba révednek tükörként, / mi már a sodró víz tükrén, a gyors / jelenben látjuk arcunkat s

³⁷ Uo.

³⁸ Kuncz Aladár: Irodalom és politika, *Ellenzék*, 1923. szeptember 16. o., illetve Kuncz 2019, 63. o.

³⁹ Kuncz Aladár: Erdély irodalmi reneszánsza, *Literatúra*, 1928. 1. sz. 16-18. o., illetve Kuncz 2019, 245. o.

a törvényt: / Túrni - a bölcsék ételén a bors, / okulni - szükség, megbocsátni - jóság, / dolgozni - ez a legnagyobb valóság.” A nyilvánvaló József Attila- párhuzam, *A Dunánál* 1936-os sorainak eszmeisége („rendezni végre közös dolgainkat”) Dsidánál is gyakorta feltűnik, akkor is, ha elsődlegesen a költészet erkölcsi és kulturális feladataival viaskodott. A türelem programját, népek kölcsönös megbecsülését és valós, belső keresztényi szabadságot is hirdető költő, aki baráti kapcsolatot épített ki több román művésszel, fordította Eminescut és levelezett József Attilával, ezért is írhatta példaértékű sorokban a kisebbségi értelmiség egyedül vállalható erkölcsi tézisé: „Így készülünk szelíd háborúra, / mindig magunkért, soha mások ellen, / sőt párolunk és vásznakat szövünk / s míg kisebbítnek, lassan megnövünk.”

Az említettekkel egyszerre színre lép egy olyan csoportosulás is, amelynek tagjai határozott szociográfiai érdeklődéssel fordulnak a kisebbségi társadalom hétköznapi, megoldatlan problémáinak felé, s többnyire baloldaltól vagy népi irányból erős kritikával szemlélik a „transzilvanista ösatyák” mitikus erdélyiség-programját, irodalomszervező gyakorlatát és többnyire megvalósulatlan néptestvériség-eszményét. E nemzedék java – köztük az 1937-ben *Jelszó és mítosz* címen elhíresült vitát provokáló Szemlér Ferenc is – az évtized elején még hinni szeretett volna a transzilvanista elvek gyakorlatba ültetésében, megvalósíthatóságában, csak hogy a politikai vezetők mindeközben nyílt jogfosztásokat előkészítő törvénykezések sorozataival válaszoltak a magasztos eszmékben kitartóan hívőknek, a korabeli demokrácia-deficit pedig végképp vakvágányra futatta a szellem embereinek kölcsönös párbeszédtörekvéseit.

1935-ben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság meghívására Babits Mihály Erdélybe készült irodalmi körútra, de a román hatóságok betiltották az odautazását. Dsida Jenő *Nyugatban* közölt sorai plasztikusan adják vissza a kisebbségi magyarság hangulatát: „a csalódás keserű orvosságát nyújtják felénk, hogy gyógyuljunk ki már végérvényesen a lelki megbékélés és kultúrközeledés időszerűtlen vágyából. Akkor is nehéz volna szó nélkül haladni el a rosszul értelmezett szigor e balga ténye mellett, ha a miniszteri tilalom olyasvalakire vonatkoznék, aki a politika porondján is forgolódott, vagy valamilyen gesztusával valaha is nemzeti érzékenységet sértett volna. [...] De Babits Mihályról van szó, akinek fogalommal vált neve nemcsak a magyar irodalom, hanem sokak szemében az európai irodalom fogalmával is azonos. A világháború tomboló zajában a békét hirdette ő [...]. Európát adta a magyarságnak és magyarságot adott Európának. Mintha csak azt mondaná a szűklátókörű elfogultság: Mire nekünk Európa? Mire nekünk kultúra? A tilalom megbotránkozó tényéből lehetetlen el nem jutni arra a kényelmetlen megállapításra, hogy a román-magyar kultúrközeledés gondolatának hangoztatása nagyon egyoldalú, nagyon szárnalmas és naiv kísérletezés volt a gyengébbek részéről. Azon az oldalon, ahonnan a kezdeményezésnek tulajdonképpen el kellett volna indulnia, sohasem talált komoly támogatásra. Amíg politikai motívumok is szövődtek a kultúrközeledés problémájába, még fennállhatott a jóhiszeműeknek az a reménysége, hogy a tiszta irodalom és művészet síkján mégis megtörténhetik a találkozások. Ez, ami most következett be, nemcsak az eddig felépült «hidakat» rombolta össze, hanem a jövőhöz fűzött jóhiszemű ábrándokat és illúziókat is. Keserű a csalódás, de hasznos és tanulságos.”⁴⁰

Alig egy év múlva, 1936-ban a hatóságok ennél is alapvetőbb emberi jogokat korlátoznak, betiltják a magyar helységnevek vagy akár a magyar történelmi régiók évszázados neveinek használatát a nyomtatott sajtóban és a könyvkiadásban. Dsida menyasszonyához írt egyik személyes hangú levelében így panaszkodott: „tegnap betiltották, hogy azt írjuk, »Erdély, erdélyi, Bánság, Székelyföld stb.« Azt kell írni, hogy *Ardeal* stb. Most azon mesterkedünk, hogyan kerüljük ki: Azt írjuk: Transsylvania, országrészünk, az ország magyarul

⁴⁰ Dsida Jenő: Babits Mihály Erdélyi körútja. *Nyugat*, 1935. 11. sz. 392. o.

megyében, nálunk, a székelyek között, a romániai magyarság – és így tovább. Hát ehhez mit szólsz? Már azt sem írhatom, hogy erdélyi vagyok, mert bizony *ardealiak* lettünk.”⁴¹

Az illúziók lerombolása egyúttal a poszt-trianoni új erdélyiség-eszméből való végső kiábrándulást is maguk után vonják, legalábbis azokat, amelyek egy fennkölt szemlélet értelmében, a közösnek remélt helyi lelkületet és regionális identitást hangoztatták. Babits részben ezek hatására is választotta külön már 1935-ös visszatekintésében az erdélyi irodalmi öntudatot és a transzszilvanizmust, az utóbbiról azt állítván: „lényegében nem irodalmi fogalom”.⁴² Mire a fentebb hivatkozott politikai döntés megszületett, Makkai Sándor – püspöki székéről lemondva – már Magyarországra történő „repatriálását” készítette elő. Döntése az erdélyi magyarságban a lehető legnagyobb döbbenetet szülte, a transzszilvanizmus vallott eszmeiségét pedig alapjaiban rengette meg.⁴³ Innentől kezdve az leginkább csak idejétmúlt, már-már idealisztikus vágyképnek vagy kizárólag a magyarságra vonatkozatható túlélési stratégiának, egyfajta vigaszideológiájának számított, s olyan „ethosként” élt tovább, mely a kollektív szenvedések révén és a napi áldozathozatal árán remélt valamiféle belső katarzist elérni. A hangsúly a testvérmépek együttéléséről és a kölcsönös értékelvekről, a kiterjesztett regionalitáselvekről és az irodalmi együtthatók közös felfejtéséről (mellettük a színházi, képzőművészeti és zenei alkotóműhelyek együttműködéséről) ekkortól az értelmiség köreiből is újfent áthelyeződött a bizalmatlanság és a bezárkózás elemeire. Az 1930-as évek végére látszólag igaza lett az új nemzedék azon szószólóinak, akik értekezésként már azt hangoztatták, hogy a transzszilvanizmus megfutotta pályáját s jelszóvá üresedett. (Ők ugyanakkor az apáik generációján politikai vakságot, már-már dilettáns hozzáállást is számon kértek). Magyarországon a Németh László nevével fémjelzett, a dunai népek *közös hazá-*ideája is nagyjából ugyanekkortól, 1934 után vált illúzióvá.

Erdélyben még történtek kísérletek a közéleti és irodalmi feladatok egységes összehangolására az évtized végén is (így a realitás sokrétű problémáival való kéréllhetetlen szembenézést mint szellemi magatartást hívják majd Szenczei László terminusával „kisebbségi empirizmusnak” vagy „erdélyi realizmusnak”), mindez azonban javarészt felváltani, pótolni igyekezett a korábbi transzszilván szemléleteket. Ligeti Ernő ugyanakkor 1937-ben (Szemlér Ferenc ismert vitairátára nyilvánosan választ fogalmazva) árnyaltabb nézőpontra buzdított: „Igazat kell adnunk Szemlérnek hogy a transzszilvánizmus, mint didaktikus tétel, mint politikai elv nem valósult meg hiánytalanul – nem is fog megvalósulni. De semmi kár nem származik abból, ha ennek az eszmének irányában is törtétünk. Viszont az is igaz, hogy ha az erdélyi irodalom erdélyiségét nem mint programot, nem mint alapeszmét, nem mint belső magot fogjuk fel, hanem, mint atmoszférát, mint az európai szellemi égtáj külön szélességi fokát, akkor igen is meglévő valóságos tényeket állapíthatunk meg. [...] Soha nem ártott meg nekünk, ha erdélyieknek vallottuk magunkat, a baj ott van, ha csak erdélyinek valljuk magunkat!”⁴⁴

⁴¹ Lásd Dsida Jenő levelét Imbery Melindához. 1936. május. [első közlése Marosi Ildikó: *A Hét* (Bukarest), 1980. szeptember 12., 8. o.

⁴² Babits Mihály: Könyvről könyvre. *Nyugat*, 1935. 8. sz. 71-75. o.

⁴³ „[...] nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését – írta utóbb, a budapesti *Láthatár* című folyóiratban 1937-ben nagy visszhangot kiváltó cikkében –, mert magát a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak”. Ezzel az írással (Nem lehet. *Láthatár* 1937. 2. sz. 49-53. o.) a szerző szembekerült korábbi önmagával, a *Magunk revíziója* című nagy hatású tanulmányában foglaltakkal, melyben püspöki renomével a transzszilvanizmus eszméjét hirdette, a helikoni írószövetség aktív tagjaként pedig hangadóként képviselte a „lelki magyarság” eszményét, miközben az erdélyi múlt és örökségre épített magyar szellemiségben jelölte ki a célt és a kisebbségi lét követendő perspektíváját. Barátai 1936-ban (főként Reményik Sándor és Bánffy Miklós) megpróbálták lebeszélni döntéséről, sikertelenül, mások pedig – Jancsó Béla, Szekfű Gyula, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza – heves indulatú cikkekben kritizálták. Hegedűs Nándor a nagyváradi *Szabadság* 1937. február 12.-i számában egyenesen azt írta, hogy „[...] ez után a cikk után a *Magunk revízióját* tűzbe kell hajítani”.

A transzilvanizmus fentebb vázolt, mintegy másfél évtizedet minden másnál erőteljesebben meghatározó, átható eszmeköre egy újabb világégés előszelében, egyre sötétebb nacionalizmusképekre is igyekezett ellenreakció lenni, akkor is, ha nem ez volt az eredeti, elsődleges célja. A hangsúlyos apolitikusság, amit az új, 1920 utáni erdélyiség irodalmi vetületeiben Kuncz Aladár következetesen vallott, s amely Babits szavaival egy felszabadító „irodalmi etikát” is magában hordozott, Reményik Sándornak az immár Magyarországra távozott Makkaihoz címzett döbbent-szomorú válaszából is jól kiolvasható volt, mely a kultúrnemzet magasztos ideáján túl a transzilvanizmus eredeti szándékait is hűen megvilágítja. „A régi Makkaitól azt tanultuk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítható minőség, [...] nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. [...] a mi egész transzilvanizmusunk azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] politikai formája”⁴⁵

Az erdélyiség példaadónak remélt értékrendje, vagyis nemzetek, vallások, világnézetek, társadalmi osztályok okos és türelmes kiegyensúlyozása, illetve erre buzdító cselekvési programja leginkább csak mint elszalasztott lehetőség hangsúlyozódott. Realitása 1938-ra viszont végképp nem maradt, nem kedvezett neki az újabb világháború előszele és a felgyorsuló történelmi-politikai események sora. 1938-ban II. Károly román király bevezette a királyi diktatúrát, s létrehozta a Nemzeti Újjászületés Frontját, amely az általa időközben felszámolt polgári parlamentarizmus helyett a nyíltan fasiszta rendszer nyitányának számít Románia történelmében.

A transzilvanizmus két háború közötti eszmetörténeti keretrendszerében mindazonáltal érdemes az azt vallók következetességére, őszinte meggyőződésére és elvhűségére emlékeztetni zárásképp. Az erdélyi gondolat szépirodalmat is átható lényegét s egyúttal hitelét is jól mutatja, hogy 1940 után, mikor Észak-Erdély újfent Magyarországhoz került, s a helikoni „plein-air íróparlamentek”, a korábbi marosvécsi találkozók immáron nem kisebbségi sorból szólalhattak már meg, annak szervezői, vezetői a revanspolitika helyett következetesen kiálltak a húszas években megfogalmazott értékelveik és céljaik mellett. 1942 augusztusában, a tizenötödik vécsi találkozón megfogalmazott *Nyilatkozat* sokatmondó sorai szerint ugyanis:

„Munkaközösségünk sorsára nézve két lehetőség között kell választanunk.

Az egyik az volna, hogy most, amikor az erdélyi magyar lélek és szellem építőmunkáját az ellenséges elpusztítás veszedelme nem fenyegeti többé [...], most az Erdélyi Helikon a maga közösségi cselekvő munkáját befejezettnek tekinti, beszünteti és közösségét feloszlatja.

---

⁴⁴ Mint hangsúlyozta: „**nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionalizmus jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi, itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát és ennek ki is kell tennie. Európaiasságunk a honi levegőből fakad, a mi itteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei. Azok a szobrok, amelyeket az antik vagy a renaissance világ készített, magukon hordozzák alkotójuk külön génuszán kívül a kor génuszát, a nép génuszát és anyagszerűségeiben kifejezési eszközeiket megszabja a honi talajon feltalálható márványnak tömörsége, vagy hajlékonysága, geológiai adottságai. Ahogyan nem tudok európai lenni anélkül, hogy ne legyek magyar, úgy mint Erdélyben, úgy sajátos politikai viszonyok között kisebbségi magyar író sem lehetek, és egyben nem külön erdélyi és kisebbségi. E külön szint nem akarom kihangsúlyozni, de nem is akarom letörölni.**”²² *Vö.* Ligeti Ernő: Jelszó és Mithosz. Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára. *Független Ujság*, Cluj, 1937. november 6., illetve *lásd még: Az erkölcs elsőbbsége.* In uő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban.* Kolozsvár, 1941. szerzői kiadás, Fraternitas ny., illetve Budapest, 1942. 211-214. o.

⁴⁵ Reményik Sándor korabeli cikkét (Lehet, mert kell!, *Ellenzék*, Cluj, 1937. február 17.), illetve Makkainak írt fontos levelét (Kolozsvár, 1937. február 26.) lásd In Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Budapest, 1989, Héttorony, 152. o.

A másik lehetőség abban állna, ha az Erdélyi Helikon a maga közösségi munkáját a jövőben folytatni kívánná, mégpedig azoknak a lelki és kulturális értékeknek, erőinknek és hagyományainknak erősítésében, gyarapításában és védelmében, amelyek minden egyébnél inkább és biztosabban tartották meg a magyarságot Erdélyben.

A két lehetőség közül az Erdélyi Helikon írói közössége az utóbbit választja.”